
Albert's münchhausen-trilemma: een kritiek

H. M. Jolles

N.B. Het hier volgende is een verslag van enkele overwegingen en twijfels, die bij mij zijn gerezen na lezing van Hans Alberts *Traktat der kritischen Vernunft*. Het wil niet een omvattende beschouwing geven van hetgeen deze aanhanger van Popper wetenschapsfilosofie (door Albert kritisch rationalisme genoemd) daarover te zeggen heeft. Het concentreert zich op één onderdeel van zijn betoog, dat echter van centrale betekenis is te achten. De programstelling van dit artikel is geen andere dan hetgeen de titel aangeeft: Alberts positie op dit punt aan een kritiek te onderwerpen. Ik besef, dat ik op dit gebied niet de enige ben.

1 In de hedendaagse wetenschapsfilosofische opvattingen is ongetwijfeld het theoretisch pluralisme, zoals dat door aanhangers van het kritisch rationalisme als Karl Popper, Hans Albert en Paul Feyerabend wordt bepleit, een belangwekkende en perspectief biedende opvatting. Dit theoretisch pluralisme komt kort aangeduid neer op het volgende.

De algemene wetenschapsleer omvat de voorschriften die men in acht dient te nemen om tot houdbare wetenschappelijke kennis over de werkelijkheid c.q. tot daarvoor bruikbare theorieën te komen. Zij valt in scholen of richtingen uiteen al naar de geaardheid van de reeksen voorschriften, die men daartoe noodzakelijk dan wel gewenst acht. Zij bevat in ieder geval de opdracht te streven naar theorieën met een zo groot mogelijk waarheidsgehalte, c.q. de grootst mogelijke verklaringskracht. Zij ontwikkelt, in het verlengde van dit beginsel, regels omtrent de weg of wegen die geacht mogen worden daarheen te leiden.

Van geen theorie kan, hoe zij ook tot stand komt en waarover zij ook handelt, worden verwacht dat zij zonder enige moeite tot een volstrekte waarheid doorstoot, al heeft elke theorie, hoe gebrekkig ook, een waarheids- of geldigheidspretentie. Het risico van een verwerping, op grond van logische gebreken of van onvolledige overeenstemming met waargenomen feiten, is echter altijd aanwezig. Reeds om die reden is het altijd van belang, naar alternatieve theorieën te zoeken, naar theorieën, zoals H. Albert zegt, '... die möglicherweise besser sind, weil sie grössere Erklärungskraft haben, bestimmte Irrtümer vermeiden oder überhaupt Schwierigkeiten irgendwelcher Art überwinden, die

von bisherigen Theorien nicht bewältigt werden'.¹ Wil men niet het gevaar lopen, in een situatie te belanden, waarin een mogelijke verklaring alle denken over een bepaald probleem monopoliseert en eventuele kritiek daarop afbindt, dan loont het de moeite niet alleen te blijven zoeken naar feiten of verbanden tussen feiten die met deze theorie strijdig zouden kunnen zijn, maar ook naar alternatieve theoretische concepties. Een dergelijke plurale situatie is er juist een optimale garantie voor, dat het wetenschappelijk denken er voortdurend op uit is onopgehelderde punten en ongerijmdheden op te sporen, en waakzaam blijft tegen een absoluut geloof in het eigen gelijk. Theoretisch pluralisme is in zekere zin meer gebouwd op twijfel dan op zekerheid, meer op kritiek dan op waarheid. Het is doortrokken van de overtuiging van de feilbaarheid der menselijke vermogens om te kennen en om onbeperkt houdbare uitspraken over de werkelijkheid te doen.

De verdediging van het theoretisch pluralisme, en daarmee de bestrijding van het monisme en de daaraan verwante 'Fundamentalphilosophie' (Spinner),² leidt overigens niet tot in alle opzichten identieke motieven en vormen. (Pluralisme heeft in de literatuur over deze materie bovendien zowel betrekking op theorieën als op methoden; dat werkt soms verwarrend.) Bij Albert vindt men deze opvatting vooral dienstbaar gemaakt aan de uitbouw van een wetenschappelijk kriticisme, dat o.m. de rol krijgt toegewezen de strijd aan te binden tegen dogmatiseringen (van welke signatuur ook) als 'soziale Praxis'. Bij W. Bartley is het veeleer uitgewerkt als een pan-kritisch rationalisme, zo waar hij stelt: '... I have stated an absolute presupposition of argument to which we are committed not as human beings, because of our biology, psychology, or sociology, but as arguers about the world'.³ Kritiek zou daarin tot zijn recht moeten komen, dat op elke vraag 'Hoe weet je dat?' het antwoord komt 'Ik weet het niet, ik heb geen garanties'.⁴ Uitspraken moeten volgens hem zodanig zijn ingericht dat ze tegelijk een maximale 'commitment to rationalism' te zien geven en een maximale kritiek ontmoeten. Hier vindt derhalve het pluralisme als zodanig een minder sterke beklemtoneering, al is het als werkwijze zeker compatibel met wat Bartley bepleit.

Een beklemtoneering van het pluralisme is daarentegen juist zeer sterk aanwezig in de gedachtengang van Paul Feyerabend, waar het in zekere zin zelfs wordt verabsoluteerd. Ook zijn vertrekpunt is de overtuiging van 's mensen feilbaarheid, en de noodzaak van een kritische houding. 'Now in order for a critical attitude to make sense, the theories to which this attitude is applied must be fallible, that is, they must be accessible to criticism and they must not be built in a manner which in advance guarantees their absolute validity'.⁵

Dit standpunt brengt hem er toe om te stellen dat het juist het falen van een theorie is, '... which, because of its unforeseen character, brings us in contact with what is independent of us, viz., the real world in which we live'.⁶

Hier wordt de verleiding groot om dan te concluderen, dat een goede theorie, die door een hoog rationeel gehalte en een hoge validiteitskans is gekenmerkt, ons minder in aanraking brengt met de wereld dan een in die zin slechte theorie, omdat de eerste het door zijn kwaliteiten a.h.w. langer uithoudt.

Feyerabend stelt het overigens niet zo, maar legt er veeleer de nadruk op, dat de beste kansen op dat contact met de werkelijkheid buiten ons zijn gelegen in een proliferatie van alternatieve theorieën, waarbij dan minder hun rationeel gehalte dan wel hun aantal bijdraagt tot de voortgang van de kritische processen, die tot inzicht moeten leiden. Dit is nodig geworden in een periode van het denken, die bereid is ieder geloof in enige absolute fundering van kennis (bv., in 'sense data' of in 'the intuition of clear and distinct ideas') af te wijzen en die daarmee alleen een 'knowledge without foundation'⁷ aanvaardt. Niet voor niets is Feyerabend's positie wel als die van een theoretisch anarchisme aangeduid.

2 Met deze — binnen het kritisch rationalisme zeker extreme — opvatting raken we aan een zeer belangrijke wetenschapstheoretische kwestie, die ten grondslag ligt aan het theoretisch pluralisme, nl. de argumentatie welke tot afwijzing van een wetenschappelijk monisme heeft geleid. Wij komen hier aan een discussie, die aanknoopt bij het in de oudere filosofie ontwikkelde leerstuk van de 'zureichenden Grund', zoals die o.m. bij Leibniz is aan te treffen. Hans Albert, met wiens opvattingen wij ons nu nader hebben bezig te houden, herformuleert dit leerstuk als een methodisch principe van de klassieke kennisleer: 'Suche stets nach einer zureichenden Begründung aller deiner Ueberzeugungen'.⁸ Hij voegt daaraan toe, dat er geen reden is, om dit beginsel, wanneer men het eenmaal aanvaard heeft, op willekeurige wijze te beperken tot een bepaald gebied van overtuigingen. Voor wie naar zekerheid streeft (bv. naar zekere kennis, absolute waarheid) is het aanvaardbaar, dat alleen voldoende gefundeerde uitspraken aanspraak op algemene erkenning mogen maken. Hier ligt het archimedische punt, waarvan slechts het probleem is, dat het zelf gevestigd (gefundeerd) moet zijn om de verlangde zekerheid te kunnen verschaffen.

Op dit punt nu ontstaat een situatie waarvoor Albert de benaming 'Münchhausen-Trilemma' heeft voorgesteld. De redenering loopt als volgt.

Wanneer men voor alles een fundering verlangt, dan geldt dat niet alleen voor uitspraken die men doet, maar ook voor de kennis en inzichten waartoe men deze uitspraken herleidt, en zo voort. Dit leidt tot een situatie met drie alternatieven, die alle drie als onaanvaardbaar zijn te beschouwen en met elkaar een methodologische patstelling tot stand brengen. Albert beschrijft haar als volgt:

'Man hat hier offenbar nämlich nur die Wahl zwischen:

- 1 einem *infiniten Regress*, der durch die Notwendigkeit gegeben erscheint, in der Suche nach Gründen immer weiter zurückzugehen, der aber praktisch nicht durchzuführen ist und daher keine sichere Grundlage liefert;
- 2 einem *logischen Zirkel* in der Deduktion, der dadurch entsteht, dass man im Begründungsverfahren auf Aussagen zurückgreift, die vorher schon als begründungsbedürftig aufgetreten waren, und der, weil logisch fehlerhaft, ebenfalls zu keiner sicheren Grundlage führt; und schliesslich;
- 3 einem Abbruch des Verfahrens an einem bestimmten Punkt, der zwar prinzipiell durchführbar erscheint, aber eine willkürliche Suspendierung des Prinzips der zureichenden Begründung involvieren würde'.⁹

Albert laat daarop volgen, dat, waar 1 en 2 zonder meer onaanvaardbaar zijn, de keuze dan bij diegenen die de funderingsnoodzaak blijven erkennen, op 3 valt, reeds daarom, omdat een andere uitweg uit deze situatie voor onmogelijk wordt gehouden. Zij die dit doen, beroepen zich dan op zaken als onmiddellijke evidentie, fundering in intuïtie of ervaring, of enige andere grootheid die deze functie vervult. In al deze gevallen gaat het hier dan om redeneringen die terugleiden naar een gekozen vast punt, en dus om beweringen die niet zelf meer enige fundering behoeven. Deze oplossing van het trilemma leidt derhalve tot iets wat men bij de oplossing van het funderingsprobleem het allerminst zou hebben verwacht: een dogma. Albert knoopt hieraan een beschouwing vast over wat hij aanduidt als het openbaringsmodel in de kennisleer.¹⁰

Dit trilemma krijgt (ik zou bijna zeggen: openbaart) zijn volle betekenis in het verdere betoog, waar Albert de vraag onder ogen ziet op welke wijze de geschetste situatie kan worden doorbroken. De bespreking van het openbaringsmodel brengt hem er toe te constateren, dat in die werkwijze steeds weer de voortgang in het kennisproces wordt geblokkeerd en dat vernieuwingen dan zich baan breken langs een contra-intuïtieve of contra-inductieve weg, d.w.z. 'auf dem Wege einer radikalen Veränderung unserer Denk- und Wahrnehmungsgewohnheiten'.¹¹ Zijn conclusie omtrent dit model is een radicale afwijzing van het zekerheidsbeginsel zelf: 'Alle Sicherheiten in der Erkenntnis sind selbstfabriziert und damit für die Erfassung der Wirklichkeit wertlos'.¹² Het dogma werkt conserverend, omdat het immuun maakt tegen kritiek en op die manier uitspraken wil beveiligen tegen het risico van een mislukking. De oplossing nu is volgens Albert gelegen in het beginsel der kritiek of der kritische toetsing. Er is geen reden om een uitweg uit het trilemma te forceren, wanneer men de eis van voldoende fundering laat vallen, en daarmee, in plaats van naar uiteindelijk onfeilbare uitspraken te streven, zich uitspreekt ten gunste van een consequent fallibilisme. Logica is hierbij dan niet meer een instru-

ment der positieve fundering, maar vooral een 'Organon der Kritik' (in de zin van Popper)¹³ geworden. Kritiek nu manifesteert zich vooral door de ontwikkeling van tegenstrijdige uitspraken over eenzelfde zaak, en dit leidt dan als vanzelf naar de boven reeds aangeduide aanbeveling voor een theorieën-pluralisme, als een belangrijk bestanddeel van deze methodologie.

Het Münchhausen-Trilemma vervult derhalve in Alberts betoog een strategische functie in die zin, dat het een uitzichtloze methodologische situatie typeert en middels die typering bijdraagt tot een vruchtbare doorbreking. De bepleite oplossing krijgt op deze wijze dan ook tevens de kwalificatie de uitweg uit dit moeras te zijn. Gehoor gevend aan Alberts oproep tot kritische toetsing zou ik thans willen nagaan of het aldus beschreven trilemma indendaad is en doet wat zijn ontwerper zegt dat het is en doet. Indien het gewenst is ook op het gebied van de methodologie naar tegengestelde, alternatieve mogelijkheden te zoeken, dan zou dit a fortiori moeten gelden voor datgene waaruit (mede) deze opvatting is afgeleid. Zou blijken, dat er aanleiding tot twijfel op dit punt is, dan ontstaat een hoogst gecompliceerde maar zeker interessante situatie, die nadere doordenking vereist.

3 Wat is een trilemma? Het minste dat men hier kan verwachten is, dat de term is geconstrueerd als variant op de term dilemma, met dit verschil dat het aantal onmogelijke alternatieven niet twee maar drie bedraagt. Tot hier toe lijkt er geen wezenlijk probleem te bestaan, mits men er van uit mag gaan dat de vergroting van het aantal alternatieven geen wezenlijke invloed heeft op de mate van uitzichtloosheid van de situatie die hen verenigt.

De vraag wordt daardoor iets anders, nl. wat is een dilemma, en is uit het antwoord op deze vraag iets af te leiden omtrent een trilemma in de zin zoals hier aangeduid?

Het antwoord op deze vraag wisselt met het niveau van eisen dat wordt gesteld. In het dagelijks spraakgebruik heeft het woord dilemma betrekking op een keuze tussen gelijkwaardige zaken, argumenten, die zozeer bemoeilijkt wordt (of althans: lijkt voor de betrokkene) dat hierdoor een stagnatie in het kiezen optreedt. Dat kan zo ver gaan, dat een keuze niet tot stand komt omdat elk van de alternatieven als onaanvaardbaar wordt ervaren, terwijl datzelfde in feite geldt voor het niet-kiezen.

In de traditionele logica komt het dilemma in meerdere varianten voor. Het kan zijn: (Enc. Britt) 'any one of several forms of inference in which there are two major premisses of hypothetical form and a disjunctive minor premiss'. Een vorm daarvan is: $A \supset C$; $B \supset C$; $A \vee B$; C . (Als A dan C; als B dan C; A of B is het geval; dus C is het geval.) De meest strenge vorm van zulk een dilemma doet zich dan voor, wanneer de twee premissen 'Als A dan C' en 'als B dan C' de enig mogelijken zijn. Deze laatste voorwaarde is vervuld, wan-

neer zij tezamen een logische ruimte vormen, dus bv. wanneer $A = \text{niet } B$ en $B = \text{niet } A$.

Uit het voorgaande kunnen tenminste drie voor ons probleem belangrijke conclusies worden getrokken:

1 — het dilemma ontstaat niet door de beide hoofdpremissen $A \supset C$ en $B \supset C$, maar door de toegevoegde disjunctie $A \vee B$;

2 — het dilemma wordt niet anders wanneer we het aantal hoofdpremissen vergroten, zo bv $A \supset C$; $B \supset C$; $D \supset C$; $A \vee B \vee D$; de moeilijkheid blijft zitten in het op elkaar betrokken worden van de drie premissen;

3 — van een dilemma wordt niet gesproken omdat een of meer der premissen zelf ons voor een onoverkomelijk probleem plaatsen, doch het is gelegen in hun gezamenlijke uitzichtloosheid. Uiteraard geldt ook van een dilemma het voorgaande het sterkst, wanneer de hoofdpremissen tezamen een logisch sluitend geheel vormen, bv. wanneer zij alle naar eenzelfde criterium onderscheiden mogelijkheden omvatten.

Van deze kleine excursie terugkerend naar het Münchhausen-Trilemma dienen wij nu na te gaan, hoe dit zich verhoudt tot de vereisten zoals die zeer algemeen werden aangeduid.

In de eerste plaats dan moeten wij constateren, dat het trilemma niet voldoet aan de meest verstrekkende voorwaarde die hierboven werd geformuleerd. De drie variante handelwijzen: infinite regressie, logische cirkel en afbreken van de funderingsketen, kunnen niet worden opgevat als met elkaar de totaliteit van mogelijkheden vormend binnen de werking van eenzelfde indelingscriterium. In dit licht bezien kan men niet méér zeggen dan dat alle drie de mogelijkheden iets te maken hebben met het probleem van de fundering van kennis, c.q. van uitspraken. In dit opzicht lijken ze althans duidelijk van andere aard dan Alberts criticistisch alternatief.

Nauwkeurige analyse van variant 3 doet echter ook hier enige twijfel ontstaan. Terecht spreekt Albert van een 'Abbruch des Verfahrens': het gaat om een oplossing waarbij men geen fundering meer verlangt van datgene waarop men zijn uitspraken gefundeerd acht; geen fundering dus van de eigen grondslag. Het lijkt mij op zijn minst discutabel of men hier spreken kan van een variant binnen de reeks oplossingen van het funderingsprobleem. Op zijn minst is hier sprake van een alternatief dat al voor de helft de noodzaak tot fundering ontkent, iets dat Alberts eigen oplossing in radicaler vorm zegt voor te staan en te realiseren.

De derde variant is ook nog in een ander opzicht interessant. Wie, sprekende over het afbreken van een 'Verfahren' vraagt, om welk Verfahren het dan gaat, die kan binnen de door Albert opgesomde mogelijkheden maar één antwoord vinden: de infinite regressie. En op deze wijze de varianten 1 en 3 op elkaar betrekkelijk, komt men tot de constatering, dat deze beide wél een

logisch compleet geheel vormen. Ze zijn de totaliteit van denkbare antwoorden op de vraag, of men wel of niet de als oneindig opgevatte funderingsketen moet vervolgen. Laat men dus variant 2 (de logische cirkel) weg, dan ontstaat naar het lijkt, een dilemma, dat ook aan verdergaande eisen van uitzichtloosheid voldoet. Een moeilijkheid blijft evenwel dat variant 3 niet zonder meer kan worden gezien als gelegen binnen de denkbare behandelingen van het funderingsprobleem. Het universum van deze twee varianten vereist dan ook een andere benaming: zij lijken eerder oplossingen te zijn van het regressieprobleem.

Uit het voorgaande moge reeds bij implicatie duidelijk zijn geworden, dat variant 2 niet zonder meer in de reeks thuis hoort. Men zou kunnen denken dat het hier niet gaat om een (uitzichtloze) variant, maar om een onder alle omstandigheden foute en dus verwerpelijke handelwijze, zoals het maken van rekenfouten of van waarnemingsfouten dat ook is. Als men dat zou stellen, dan zou het trilemma door het zojuist genoemde dilemma moeten worden vervangen. Of er dan nog een plaatsje overblijft voor de baron, waag ik te betwijfelen, want die voelt zich juist het meest op zijn gemak daar waar dingen gebeuren die niet kunnen gebeuren.

Maar is het een eenvoudige foutieve handelwijze? De Engelse filosoof Polanyi baseert zijn denken bij uitstek op deze logische cirkel. Zijn opvatting culmineert in de uitspraak *'I believe that in spite of the hazards involved, I am called upon to search for the truth and state my findings'*.¹⁴ Hij noemt dit de kern van zijn 'fiduciary programme', een 'ultimate belief', en erkent dat dit alleen middels een cirkelredenering kan worden bereikt: *'... in uttering this sentence I both say that I must commit myself by thought and speech, and do so at the same time. ... It must be intentionally circular'*.¹⁵ Polanyi rechtvaardigt (dus: fundeert) dit door de uitspraak: *'... my confident admission of circularity being justified only by my conviction, that in so far as I express my utmost understanding of my intellectual responsibilities as my personal belief, I may rest assured of having fulfilled the ultimate requirements of selfcriticism; ... Logically, the whole of my argument is but an elaboration of this circle; it is a systematic course in teaching myself to hold my own beliefs'*.¹⁶ Er zij hier voor de goede orde aan toegevoegd, dat Polanyi het dreigende subjectivisme in deze opvatting tracht af te wenden door een wijziging van de betekenis van 'belief': *'For this purpose the fiduciary mode will have to be merged in the wider framework of commitment'*.¹⁷

Nu is een voorbeeld geen bewijs. Maar het kan wel een definitieve erkenning of afwijzing van uitspraken blokkeren. In dit geval is het voorbeeld voldoende om te erkennen dat de logische cirkel meer kan zijn dan een onder alle omstandigheden foute handelwijze. Alle filosofen en wetenschapsbeoefenaars, die aldus zijn te typeren met wat Bartley noemde 'the retreat to commitment',

zouden bovendien ruimte doen geven aan de gedachte dat de logische cirkel meer kan zijn dan 'logisch fehlerhaft'. Pas hiermee komt Alberts tweede alternatief in zekere zin binnen zijn trilemma op eigen benen te staan. Interessant is bovendien, dat in het geval van Polanyi de in zijn opstelling laatstgenoemde voorwaarde (grondslag) is aangegeven met de term 'selfcriticism'. Dit moge te denken geven wanneer wij aandacht besteden aan het radicale alternatief van het criticisme. Valt dat dan misschien toch ook nog (ten dele) binnen het bereik van het funderingsprobleem?

Voordat wij nader ingaan op de merites van Alberts eigen opvatting dienen we ons af te vragen, tot welke conclusies de voorgaande overwegingen ons hebben gevoerd. De volgende punten lijken mij van belang:

- 1 het trilemma voldoet niet aan de eis van geslotenheid van alternatieven;
- 2 de door Albert gesignaleerde methodologische problemen houden meer verband met de afzonderlijke alternatieven op zichzelf bekeken dan met hun eventuele onderlinge betrokkenheid als logische varianten;
- 3 het is op zijn minst twijfelachtig, of de drie door Albert genoemde alternatieven geheel vallen binnen het gebied, dat begrensd wordt door de erkenning en behandeling van het funderingsprobleem;
- 4 er bestaat twijfel, of de beschreven varianten inderdaad zo kunnen worden getypeerd als Albert heeft gedaan; die twijfel geldt in ieder geval de varianten 2 en 3.

Deze conclusies verbindend kom ik er thans toe als mijn vermoeden uit te spreken, dat het Münchhausen-Trilemma minder dwingende kracht heeft dan de opsteller meent daaraan te kunnen toekennen. Zelfs kan er twijfel over worden uitgesproken, of men wel van een trilemma mag spreken.

Deze stand van zaken heeft uiteraard gevolgen voor de positie en betekenis van het criticistisch alternatief. Wij moeten deze nu nader onder ogen zien, doch niet zonder er eerst op te hebben gewezen, dat het loslaten van de funderingseis ook gevolgen kan hebben voor de in verband daarmee besproken alternatieven. De vraag is zelfs te stellen, of niet zowel de logische cirkel als het afbreken van de keten in een nieuw licht komen te staan wanneer men de voorwaarde laat vallen, dat alles een fundering vereist. Dan is het criticistisch alternatief in deze nieuwe constellatie in ieder geval verlost van het odium, het enig mogelijke alternatief te zijn.

- 4 Alberts meest in het oog springende argument ten gunste van het criticistische alternatief is uiteraard, dat het elke valkuil van fundering (vooraf) van uitspraken zegt te kunnen vermijden. De eenvoudigste demonstratie dat het niet nodig is, zegt Albert, is gelegen in het feit dat er onderzoekers zijn die anders te werk gaan.¹⁸

Zodra men zich er toe zet een oordeel te geven over een principe, dat als fun-

dering van kennis is gehanteerd (bv. onmiddellijke evidentie) verliest het al zijn onkwetsbaarheid van dogma.

Albert wil nog een stap verder gaan. 'Setzt man dagegen an die Stelle der Begründungsidee die *Idee der kritischen Prüfung*, der kritischen Diskussion aller in Frage kommenden Aussagen mit Hilfe rationaler Argumente, dan verzichtet man zwar auf selbstproduzierte Gewissheiten, hat aber die Aussicht, durch Versuch und Irrtum – durch versuchsweise Konstruktion prüfbarer Theorien und ihre kritische Diskussion an Hand relevanter Gesichtspunkte – die Wahrheit, näher zu kommen, ohne allerdings jemals Gewissheit zu erreichen'.¹⁹ Van dit alternatief zegt de auteur dan nog in hetzelfde verband: 'Diese Problemlösung hat übrigens den Vorteil, dass sie das erwähnte Münchhausen-Trilemma überhaupt nicht entstehen lässt, denn dieses Trilemma geht ausschliesslich darauf zurück, dass man nach einem archimedischen Punkt der Erkenntnis sucht. Die Methodologie der kritischen Prüfung, die an die Stelle der Methodologie der zureichenden Begründung tritt, kann sich aber damit abfinden, dass es keinen solchen archimedischen Punkt gibt, es sei denn, man habe ihn selbst produziert. Und dann ist er wertlos'. En tenslotte: 'Die Lösung des Problems hat sich gerade dadurch ergeben dass das Begründungsprinzip aus dem Status eines *Dogmas* . . . in den einer zu prüfenden *Hypothese* zurückversetzt und mit einer alternativen Hypothese, dem Prüfungsprinzip, konfrontiert wurde'.²⁰

Dit lange citaat is daarom zo uitvoerig hier weergegeven, omdat het naar mijn mening de duidelijkste weergave van Alberts opvatting in deze is. Gewapend nu met de twijfels die de voorafgaande bespreking van het trilemma kunnen hebben opgeroepen, is het mogelijk het alternatief zelf aan een 'kritische Prüfung' te onderwerpen. Twee vragen mogen deze verkenning richting geven: 1e de vraag naar betekenis en rol in deze opvatting van het element kritiek; 2e de vraag in hoeverre inderdaad de hier bepleite methodologie bevrijd is van de kwellingen van het funderingsprobleem. Beide vragen hangen overigens, zoals zal blijken, ten nauwste samen.

Wat het eerste vraagpunt betreft, het valt op hoe veelvuldig en met hoeveel nadruk Albert in deze centrale passage van zijn betoog het woord kritisch gebruikt. Hij deelt die nadruk overigens met Popper, Feyerabend en anderen uit de groep verdedigers van het kritisch rationalisme. Dat heeft, als ik goed zie, ten dele de functie de afwijzing van elk dogmatisme zo duidelijk mogelijk te onderstrepen. Het past in de verdediging van de 'open society' tegen haar vijanden. Ons begrip voor deze werking wordt eventueel geremd door het feit, dat nergens uitdrukkelijk wordt aangegeven wat dit kritische element omvat. Wanneer ik Albert goed begrijp, is het vooral belichaamd in het feit van de pluraliteit van theoretische uitspraken over eenzelfde zaak, hun confrontatie, de discussie over deze aldus concurrerende opties door de bepleiters van elk

van deze, en langs die weg de toetsing. Men zou dan kunnen zeggen, dat iedere theorie in dit veld een kritische component vormt voor alle andere theorieën die de pretentie hebben hetzelfde verschijnsel te verklaren. Kritisch kan tevens betrekking hebben op de uitkomst van een dergelijke confrontatie en toetsing, en dus op de bepaling van de keuze op één van de strijdende theorieën. Kritiek kan zelf evenwel niet de keuzebepaling verschaffen, noch als fundament daartoe dienen. In het totstandkomen van de prioriteit of keuze moeten dan ook andere, op de inhoud van de theorie betrekking hebbende overwegingen, gegevens, argumenten, een doorslaggevende invloed hebben gehad. Deze moeten ertoe hebben geleid, zoals Albert het stelt, dat die theorie als winnaar uit de strijd kwam, die het dichtst bij de waarheid bleek te komen. Confrontatie leidt in die gevallen tot eliminatie van alle alternatieven op één na. Kritiek geleidt dit proces, dat door argumenten ('relevante Gesichtspunkte') wordt beslecht. Die argumenten zullen telkens andere kunnen zijn; wat de relevantie der gezichtspunten bepaalt, wordt niet uitgewerkt; en wat het dan is dat kritisch genoemd wordt blijft in laatste instantie duister.

Dat is ook daarom niet onbedenklijk, omdat kritische confrontatie zonder meer ook nog geen schiftende werking garandeert. Alberts eigen ervaringen ten tijde van de zgn. Positivismusstreit zouden erop kunnen wijzen, dat er omstandigheden kunnen zijn, waaronder het pluralisme van opvattingen niet in staat is immuniseringsneigingen te doorbreken en waarbij ook de kritiek hierin niet slaagt.²¹

Op een mogelijke interpretatie heb ik in ander verband de aandacht gevestigd: nl. op de mogelijkheid, dat de kritiek zelf de rol overneemt van de fundering van kennis, evenwel dan, zoals ik daar stelde, als een instantie die als zodanig onbekend wenst te blijven.²² Wanneer dat zo is, brengt dit ons wederom binnen het bereik van de funderingsproblematiek en daar moesten we van Albert nu juist uit de buurt blijven. Wanneer het niet zo is, kan ik er weinig anders van maken dan een term, die alleen de situatie van pluraliteit aangeeft en het eliminatieproces typeert. Kritiek is dan geen grootheid sui generis, en wat het moet zijn of kunnen laat zich nauwelijks vragen.

Dit brengt mij naar het tweede vraagpunt: is in het kriticisme het funderingsprobleem met succes geëlimineerd? Allereerst zij hier opgemerkt, dat ook bij Albert staan blijft, dat in alle onderzoek van theorieën één vast gemeenschappelijk element aanwezig is, nl. het beroep op een gebruik van rationele argumenten, en dus van de rede. Dat houdt in dat theorieën die de druk van deze argumenten weerstaan zonder dat ze door iets anders op voorhand zijn geïmmuniseerd, voor waar of juist of adequaat worden gehouden en andere, die niet tegen deze druk bestand zijn, worden afgewezen. Maar wat houdt de kritische druk in feite in? Het zal om te beginnen weinig zin hebben, theorieën alleen met elkaar te confronteren. Men kan voor de verklaring van een ver-

schijnsel (bv. non-participatie van bepaalde bevolkingsgroepen bij inspraak-procedures) meerdere sets van hypothesen formuleren (bv. over kennisachterstand, gevoelens van machteloosheid, politiek wantrouwen, etc., of combinaties van dergelijke verklarende factoren) die alle een zekere graad van plausibiliteit bezitten en een zelfde mate van interne consistentie. Vergelijking en confrontatie van deze theorieën met elkaar levert misschien hier en daar een verstrakking in de formulering op, maar noch zicht op het waarheidsgehalte van elke theorie in vergelijking met de andere, noch eliminatie van theorieën. Dit laatste is pas voorstelbaar bij de confrontatie van die theorieën met iets anders, bv. een verzameling empirische gegevens (directe waarneming, statistische gegevens e.d.). Wanneer deze laatste in de confrontatie worden ingebracht, kunnen er twee dingen worden verwacht. Het eerste is dat de empirische gegevens zonder meer leiden tot een keuzebepaling ten gunste van een of meer van de theorieën die ter verklaring zijn opgesteld. Ik neem aan dat men dan van naïef empirisme spreekt, eerder dan van kritisch rationalisme. Het tweede is, dat de empirische gegevens weliswaar een dominerende invloed hebben op de schifting en eliminatie van theorieën, doch dat die invloed wordt getemperd door bepaalde opvattingen over het niveau c.q. de bruikbaarheid van empirische gegevens als zodanig. Deze opvattingen, die dan een interfererende werking hebben, kunnen bv. handelen over de betrouwbaarheid van waarnemingen, het rationele of irrationele karakter van menselijk handelen, etc. Voor het gemak zou ik al deze modaliteiten hier willen rangschikken onder de verzamelterm kritisch empirisme. In elk van die gevallen blijft bij de kritische confrontatie het empirische materiaal dominant, en bij confrontatie daarmee is het misschien zelfs van weinig of geen belang hoeveel andere theorieën er in de race zijn. Maar de keuze van deze dominant blijft bij haar toepassing buiten de werking van de kritiek. Met andere woorden: de kritische confrontatie is pas werkelijk effectief, wanneer de te kritiseren theorieën worden geplaatst tegenover iets anders dat men (voor dat geval, of nog voor reeksen van soortgelijke gevallen, of wellicht zelfs voor alle gevallen) als maatstaf hanteert en daarmee als vaststaand aanvaardt: als archimedisch punt. Dat wil niet zeggen, dat deze maatstaf te allen tijde buiten alle wetenschappelijke reflectie blijft, en evenmin dat zij daarbuiten dient te blijven. Zij kan zeer wel zelf tot omstrede doelwit en probleem worden van elkaar uitsluitende theorieën.

Ook een ander punt uit Alberts model verdient nog te worden onderstreept: het waarheidsbegrip (-criterium) wordt in zijn opvatting niet opgegeven, doch alleen de pretentie dat er enige tevoren vast te stellen methode bestaat om tot volledige dekking van waarheid door theorieën te komen. Het blijft in zijn opvatting om een benaderen van (de) waarheid. Toch kan men ook hierin van een archimedisch punt spreken in die zin, dat waarheid niet een per geval wis-

selende relatie tussen een theorie en dat waarover zij zich uitspreekt is, maar iets dat, wederom, van alle casuïstiek onafhankelijk is te achten. Ik neem aan, dat waarheidsopvattingen dit gemeen zullen hebben, al kunnen zij in verschillende andere opzichten verschillen.

De conclusie uit voorgaande overwegingen kan geen andere zijn dan dat Alberts criticistische uitweg uit het funderingsprobleem en uit het beschreven trilemma misschien in staat is bepaalde immunisering van theorieën en bepaalde dogma's effectief te bestrijden, maar dat zij geenszins bevrijdt uit het funderingsprobleem als zodanig. Het kan zijn, dat hieraan ook de wat mistige (om niet te zeggen mystieke) rol van de kritiek heeft bijgedragen.

5 Wanneer wij vertrouwen mogen schenken aan de hierboven ontwikkelde gedachtengang, dan is onze verkenning van Alberts opvatting in deze op een afwijzing van beide elementen uitgelopen. Het Münchhausen-Trilemma bleek in meer dan een opzicht minder uitzichtloosheid te bieden dan Albert betoogde, en het door hem aangeboden criticistisch alternatief bood geen oplossing (middels eliminatie) voor het funderingsprobleem zoals hij had beloofd.

Is daarmee de gehele onderneming mislukt? Naar mij toelijkt van niet. Een negatief antwoord op deze vraag zou te zeer terugwijzen naar een m.i. terecht verlaten dogmatiek. De wetenschapsontwikkeling is er ook naar mijn mening niet bij gebaat, wanneer op voorhand bepaalde soorten van denken, van methoden, van gegevens, als altijd goed of juist dan wel als altijd zinloos worden verklaard. De methode van het theoretisch pluralisme is in allerlei opzichten heilzaam, mits men ook hier geen dogma van maakt. Men kan zich terreinen van onderzoek voorstellen waar men met één gebrekkige theorie voor een bepaald probleem al ruimschoots tevreden zou kunnen zijn. Het belangrijkste winstpunt lijkt mij echter hierin gelegen te zijn, dat de accentuering van een criticistische werkwijze een middel kan zijn om een niet-gefundeerde erkenning van enig wetenschappelijk element (theorie of methode) te vermijden en immunisering van kennis te voorkomen. De enige immunisering van kennis die Albert zou dulden, nl. die door waarheid, is door hem voor onbereikbaar verklaard. Wat dit laatste betreft: ik zou er geen bezwaar tegen hebben wanneer de waarheid bereikbaar zou zijn, en als het niet zo is zou ik nog geen behoefte hebben aan een methodologische canonisering van mijn onvolmaaktheid. Overigens kan ik mij het praktische nut van Alberts waarschuwing zeer wel voorstellen.

Waar de strijd tegen immunisering van uitspraken hier als het belangrijkste winstpunt wordt beschouwd, kan men wellicht met enige mindere beduchtigheid opnieuw het vraagstuk van de fundering van kennis in studie nemen. Want ook immunisering van het (m.i. onhoudbare) standpunt dat het funderingsprobleem permanent moet worden ontweken zal dan niet wenselijk zijn.

Terugkeer naar het vraagstuk der fundering van kennis kan leiden tot wetenschappelijk onderzoek inzake de vraag, waarnaar wetenschapsbeoefenaars bij hun uitspraken verwijzen, c.q. wat zij in hun areaal als vaststaand beschouwen, en welke factoren daarop van invloed zijn. Deze weg lijkt mij, al zal ik haar hier niet betreden, zeker voor bv. wetenschapsfilosofen, psychologen en sociologen zinvol en begaanbaar. De terugkeer naar het funderingsprobleem (in de nu minder uitzichtloze c.q. minder bedreigende gedaante die het in een open wetenschapsbeoefening heeft) is echter in ieder geval óók een terugkeer naar de vraag van de beschikbare alternatieven.

Over de problemen van de logische cirkel hebben wij al gesproken in verband met de opvatting van Polanyi. Het is voorstelbaar dat hierbij (opnieuw) nader wordt ingegaan op de in de wetenschap aan te treffen vormen en varianten van 'commitment', die dan aan het begin staan van de wetenschappelijke arbeid van hun aanhangers.

Tenslotte zou ik in dit verband een (voor een niet-filosoof zeker riskante) opmerking willen maken over het probleem, dat met de regressus in infinitum aan de wetenschap wordt gegeven. Albert had hierin gezegd, dat deze weg practisch onbegaanbaar is en uit dien hoofde geen zekere grondslag voor kennis biedt. Nu is reeds door Kant als oplossing aanbevolen binnen de grenzen van de voor de mens mogelijke ervaring alleen indefiniëte reeksen toe te laten en de vraag of zij zich al dan niet oneindig voortzetten open te laten.²³ Met andere woorden: voor zover men bereid is deze oplossing als een mogelijkheid te aanvaarden, is men in ieder geval niet gedwongen Alberts eerste alternatief in het trilemma als een volstrekt onontwijkbare blokkade te beschouwen.

Indien dat aanvaardbaar is, komt ook de relatie tussen de alternatieven 1 en 3, die wij eerder als een zuiver dilemma beschouwden, in een ander licht te staan. Van een dilemma is dan geen sprake meer, want een regressus ad indefinitivum of afgebroken funderingsreeks is op te vatten als één vorm van 'Abbruch des Verfahrens'. De meest centrale vraag wordt dan, waar de funderingsketen afbreekt c.q. wordt afgebroken, en welke beslissingen inzake fundering van kennis daar worden genomen.

Het regressieprobleem is hier wellicht door een analogon te verhelderen. In de (o.m. sociologische) theorie van normen en waarden wordt o.m. gesteld dat men zich normen kan voorstellen als gehelen van onderling samenhangende voorschriften, welke zelf weer telkens terugverwijzen naar andere normen, die de eerstbedoelde normen hun geldingsareaal toewijzen en op die wijze maatschappelijk funderen. Zo worden bv. de voorschriften inzake vestiging en handhaving van regels van auteursrecht gefundeerd in een wet, die o.m. bepaalt voor welke soorten van gevallen deze regels van toepassing zijn. Deze wet wederom ontleent zijn gelding aan constitutionele grondregels, waarin

o.m. rechten van burgers zijn vastgelegd en bevoegdheden terzake van het uitvaardigen en tot gelding brengen van wetten als de auteurswet. Men kan hier spreken van een funderingsketen van normen. De theorie stelt nu, dat gesproken kan worden van een 'uiteindelijke' fundering van normenstelsels in een (beperkt) aantal onherleidbare en in die zin absolute waarden; in het gebruikte voorbeeld die der rechtvaardigheid.²⁴ Het niet herleidbaar zijn van waarden sluit niet uit, dat die waarden het object kunnen zijn van theorieën waarin gepoogd wordt voorbij dat absolute te komen; zo bv. theorieën omtrent de 'fundering' van rechtvaardigheid in het rechtsgevoel van mensen (bv. als een psychologisch gegeven). Deze theorieën evenwel vormen niet een schakel in de funderingsketen van normen: zij funderen geen waarden, doch in het gunstigste geval ons inzicht daaromtrent.

Dit beeld nu overbrengend naar het vraagstuk van de fundering van kennis zou men zich kunnen indenken dat hier ook een of meer eindige reeksen worden (c.q. zijn) geconstrueerd, waarbij de laatste grondslag van elke reeks, in-dachtig aan de kunstgreep van Kant, als onherleidbaar wordt aanvaard, doch waarbij getracht wordt de in de keten voorkomende herleidingen zo volledig en duidelijk mogelijk te beschrijven en te verantwoorden.²⁵ Dit laatste dient waar mogelijk op een zodanige wijze te geschieden dat niemand voor wie deze fundering en zijn verantwoording bedoeld zouden kunnen zijn, van inzicht daarin te enen male is uitgesloten. Het proces van kritische confrontatie zou dan ook mede dienstbaar gemaakt moeten worden aan het voorkómen of bestrijden van immuniseringsstrevingen die hierbij zouden kunnen optreden, bv. linguïstische.

Het voorgaande is met dat al geen poging, wederom een absolute voorrang voor één van de oplossingen van het funderingsprobleem boven alle andere te vestigen. Mèt Albert ben ik van mening dat een dergelijke verabsolutering, als vorm van immunisering, vermeden zou moeten worden. De kritische toetsing van zijn trilemma heeft mij er echter toe gebracht te menen, dat men dit doel het beste dient door ook het criticistisch alternatief niet als het enig zinvolle te zien en het funderingsprobleem niet op te lossen door het uit de weg te gaan maar door het te relativeren, het in zekere zin een menselijk gezicht te geven.

Aantekeningen

- 1 Hans Albert, *Traktat über kritische Vernunft*, Tübingen, 1969², p. 49. Men raadplege voorts het Nachwort in de in 1975 verschenen derde druk, waarin Albert uitvoerig ingaat op een aantal critici en dat om die reden als een waardevolle vindplaats van verdere literatuur is te beschouwen. Onnodig hier te vermelden, dat lang niet alles daarvan mij onder ogen is gekomen.

- 2 Helmut F. Spinner, *Theoretischer Pluralismus. Prolegomena zu einer kritizistischen Methodologie und Theorie des Erkenntnisfortschritts*. In: H. Albert, hrsg., *Sozialtheorie und soziale Praxis*. Meisenheim a.G., 1971, p. 17 vv.
- 3 William W. Bartley III, *The retreat to commitment*. New York, 1962, p. 172.
- 4 William W. Bartley III, Rationality versus the theory of rationality. In: M. Bunge (ed.), *The critical approach to science and philosophy*. London, 1964, p. 21.
- 5 Paul K. Feyerabend, *Knowledge without foundations*. Oberlin, 1961, p. 54.
- 6 Feyerabend, o.c., p. 55.
- 7 Ibid. Men kan hier tevens spreken van een methodologisch anarchisme, dat Feyerabend nog radicaler tot uiting brengt in zijn recente boek *Against method* (London, 1975). Zie daarover de vernietigende kritiek van Ernest Gellner, onder de titel 'Beyond truth and falsehood' gepubliceerd in *The British Journal for the Philosophy of Science*, 26, 4, 1975, 331-342. Voorts positiever, Ian I. Mitroff's bespreking in *Contemporary Sociology*, 1976, 3, 346-347.
- 8 Albert, o.c., p. 10.
- 9 O.c., p. 13.
- 10 O.c., p. 15 vv.
- 11 O.c., p. 30.
- 12 Ibid.
- 13 O.c., p. 43. Vgl. Karl R. Popper, *Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge*. London, 1963/1972, p. 33 vv.
- 14 Michael Polanyi, *Personal knowledge. Towards a post-critical philosophy*. (1958), 1964, p. 299.
- 15 Ibid.
- 16 Ibid.
- 17 O.c., p. 300.
- 18 Albert, o.c., p. 34-35.
- 19 O.c., p. 35.
- 20 O.c., p. 35-36.
- 21 Vgl. hiervoor zijn bijdragen in: Theodor W. Adorno, u.A., *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Neuwied, 1969. Kritiek werkte hier veelal zelf immunisering van opvattingen in de hand. Het kan zijn, dat Alberts standpunt mede het gevolg is van zijn frustrerende ervaringen bij die discussie. Juist dat had er m.i. echter toe moeten leiden de voorwaarden voor een effectieve kritiek in een theoretisch pluralisme te specificeren.
- 22 In H. M. Jolles, *Het hinderlijk ambacht. Sociologische studie over kritiek, in het bijzonder wetenschappelijke kritiek*. Alphen a/d Rijn 1978.
- 23 In de *Kritik der reinen Vernunft*. Vgl. bv. I. Kant, *Die drei Kritiken in ihrem Zusammenhang mit dem Gesamtwerk*. Hrsg. Raymund Schmidt, Stuttgart, 1964, p. 165 vv. (Anmerkung zur ersten Antinomie).
- 24 Als één voorbeeld uit vele: Clyde Kluckhohn's beschouwing over het waardebegrip in T. Parsons & E. Shils, eds., *Towards a general theory of action*. New York 1962, (1951), p. 388 vv.
- 25 Men kan hier terugdenken aan verschillende discussies over het waardevrijheidspostulaat en bv. aan F. L. Polaks opvatting over de waarheidswaarde. Zie zijn *Kennen en keuren in de sociale wetenschappen*. Leiden, 1948.